

**KAZAK OZAN VE ŞAİRLERİNİN DİLLERİNDE BULUNAN BAZI ESKİCİL
KELİMELELER ÜZERİNE**
ON SOME ARCHAIC WORDS FOUND IN THE LANGUAGES OF KAZAKH BARDS
AND POETS

Gökçe Yükselen PELER

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş
Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Başkanı, Kayseri, Türkiye, e-posta:
gokcepeler@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9604-5101

Aidana TAZHIYEVA,

Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Ana
Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Kayseri, Türkiye, e-posta:4039330015@erciyes.edu.tr,
ORCID ID:0009-0003-7255-6198

Özet

Bu çalışma, Kazak ozan ve şairlerinin eserlerinde yer alan eskimiş kelimelerin yapı hususiyetlerini ve tarihî kökenlerini incelemektedir. Eski ve Orta Türkçedeki birçok kelimenin Kazak edebî dilinde artık kullanılmadığı, ancak atasözleri, destanlar ve şiirlerde varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir. Bu bağlamda, halk edebiyatı metinleri eskicil kelimelerin korunması açısından önemli bir kaynak mahiyeti taşımaktadır. Çalışmada, söz konusu kelimeler tarihî Türk lehçeleri (Eski Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi vb.) ve çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırılarak açıklanmıştır. Karşılaştırmalı yöntemle yapılan çözümlemeler, Kazak Türkçesinin arihî gelişim sürecine ışık tutmakta ve dilin söz varlığındaki devamlılığı ortaya koymaktadır. Araştırma sonucunda, Kazak edebî dilinde tek başına anlamı unutulmuş bazı kelimelerin atasözleri ve deyimler içinde yaşadığı, yapı hususiyetlerinin ise tarihî dönemlerle bağlantılı olarak korunduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak dili, eskimiş kelimeler, morfoloji, tarihî Türk lehçeleri, halk edebiyatı

Abstract

This study examines the morphological features and historical origins of obsolete words found in the works of Kazakh poets and bards. It has been observed that many words from Old and Middle Turkic are no longer used in the modern Kazakh literary language, yet they have survived in proverbs, epics, and poems. In this respect, folk literature serves as an important source for preserving archaic vocabulary. The research analyzes these words through a comparative approach, referencing both historical Turkic dialects (Old Uyghur, Khwarezm, Kipchak, Chagatai, Old Anatolian Turkish, etc.) and modern Turkic languages. The comparative analyses shed light on the historical development of the Kazakh language and demonstrate the continuity within its lexicon. The findings indicate that some forgotten words continue to exist within idioms and proverbs, and their morphological structures have been preserved in connection with earlier linguistic stages.

Keywords: Kazakh language, obsolete words, morphology, historical Turkic dialects, folk literature

Giriş

Günümüzde Kazak gençlerinin ve öğrencilerinin konuşma dili modernleşme ve etkileşimler ile büyük ölçüde sadeleşmiş ve değişime uğramıştır. Bu durum, geçmiş dönemlere ait edebî eserlerde, bilhassa da eski şiirlerde, destanlarda ve atasözlerinde yer alan birçok kelimenin anlamının günümüz konuşurları tarafından anlaşılamamasına yol açmıştır. Yani, tarihî bağlamda oldukça yaygın olan bazı kelimeler, çağdaş Kazak edebî dilinde ya tamamen kullanım dışı kalmış ya da anlam daralmasına uğrayarak yalnızca belirli kalıplar içinde varlığını

sürdürmüştür. Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kullanılan bazı kelimeler ile dil bilgisi unsurları, zamanla Kazak edebî dilinde işlevini yitirmiş olsa da, bu kelimelerin izleri halkın sözlü kültüründe yaşamaya devam etmiştir. Bilhassa atasözleri, deyimler, destanlar ve şiirler gibi sözlü edebiyat ürünleri, dilin tarihî katmanlarını günümüze taşıyan en önemli kültürel hafıza unsurlarıdır. Çünkü bu tür eserler, yalnızca dilin ifade gücünü değil, aynı zamanda toplumun düşünce biçimini, yaşam tarzını ve değer dünyasını da aksettirir. Bu bakımdan, atasözleri ve deyimler, eski kelimelerin anlam katmanlarını koruyan ve aktaran zengin birer kaynak niteliğindedir. Şiir ve destanlar, Kazak halkının sözlü gelenekleri arasında önemli bir yere sahiptir. Nesilden nesle, ağızdan ağıza aktarılarak bugüne ulaşan bu metinler, sadece estetik birer edebî ürün değil, aynı zamanda tarihî dil malzemesi bakımından da son derece değerlidir. Bu eserlerde geçen bazı kelimeler, günümüz Kazak Türkçesinde kullanılmamakta ya da anlam değişimine uğradığı için artık anlaşılmamaktadır. Dolayısıyla bu kelimeler tespit edilip anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Sadece dil tarihi açısından değil, aynı zamanda kültürel sürekliliğin anlaşılması bakımından da büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, söz konusu kelimeler, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları ve anlam farklılıkları bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı, bu sözcüklerin hem dil bakımından işlevini hem de kültürel sürekliliğini ortaya koymaktır. Böylece, Kazak dilinin tarihî gelişim süreci içerisinde yaşanan anlam değişimleri, kelime kayıpları ve geçmişe dayalı dil unsurlarının korunma biçimleri hakkında daha kapsamlı bir anlayış sunulması hedeflenmiştir. Bu yönüyle araştırma, yalnızca bir dil bilimi incelemesi değil, aynı zamanda Kazak halkının sözlü kültürünün ve düşünce sisteminin dildeki yansımalarını ortaya koyan bir kültür araştırması niteliği taşımaktadır. Bu doğrultuda, tarihî Türk lehçeleriyle çağdaş Kazak Türkçesindeki kelime karşılıkları incelenerek, dilin tarihî gelişim sürecindeki değişim ve dönüşüm dinamikleri değerlendirilecektir.

Araştırma, yalnızca bir dil çözümlemesi olmanın ötesine geçerek Kazak halkının tarihî hafızasını, kültürel değerlerini ve düşünce biçimini yansıtan sözlü edebiyat ürünlerinin dil zenginliğini de gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Çünkü dil, yalnızca iletişim aracı değil, aynı zamanda bir milletin tarihî ve kültürel kimliğinin en önemli taşıyıcısıdır. Dolayısıyla, Kazak halk edebiyatında yer alan eskicil kelimelerin incelenmesi, dilin kültürle olan bağlarını yeniden kurmak ve bu bağların günümüz dil bilincine katkısını göstermek açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmanın kapsamını, Kazak sözlü edebiyatına ait seçilmiş örneklerde geçen ve anlamı günümüz Kazak Türkçesinde tam olarak karşılanamayan kelimeler oluşturmaktadır. Bu kelimeler, tarihî Türk lehçeleri (bilhassa Eski Türkçe, Orta Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemleri) ile karşılaştırmalı olarak

incelenmiş, anlam değişimi, ses yapısı ve kullanım alanları bakımından değerlendirilmiştir. Ayrıca, söz konusu kelimelerin dil içindeki işlevini sürdürmesi ile kültürel bağlamdaki yaşama biçimleri de yorumlanmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma, Kazak Türkçesiin tarihî köklerine ışık tutarken aynı zamanda dil ile kültür arasındaki organik ilişkiyi vurgulamayı, geçmişten günümüze uzanan söz varlığı zincirinin halk kültüründeki yansımalarını ilmî bir bakış açısıyla açıklamayı hedeflemektedir.

Türk Bozkır Medeniyetinde Ozanlık Geleneği

Göçebe toplumlar arasında söz ve dil sanatı, bireyin toplum içindeki konumunu belirleyen en önemli göstergelerden biri olarak kabul edilmektedir. Söz ustaları, kimi zaman kökenlerine veya içtimai tabakalarına bakılmaksızın, yalnızca sanat bakımından yetkinlikleri sayesinde toplum içerisinde yüksek bir mevkiye ulaşmışlardır. Dolayısıyla, Şalkiiz ve Jiyembet gibi Kazak bozkır şairleri de dönemlerinin feodal tabakasına mensup olmalarına rağmen, gerek halk gerekse han nezdindeki itibarlarına soylarıyla değil, sözün manevi gücüyle ulaşmışlardır. Şairlerin entelektüel derinlikleri ve sanatlık kudretleri, onları yalnızca birer sanatkâr konumuna değil, aynı zamanda kendi kabilelerinin rehberleri ve savaş önderleri konumuna da taşımıştır. (Sızdıkova 1980: 78).

Ozanların han huzuruna çıkmaları, halkın ortak hayal gücünün ürünü olan bir söylence değil, tarihî ve toplumun temellerine dayanan bir olgudur. Nitekim bu durumu kanıtlayan örnekler arasında Aralıklı Şalkiiz ve Jiyembet gibi halk ozanları gösterilebilir. Onların ifadelerinden, geçmişte yaşamış olan ünlü şair Buhar'ın dahi Ablay Han'ın huzurunda büyük bir saygı ve hürmet gördüğü, sözlerinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bu durum, dönemin içtimai yapısında şairin yalnızca bir sanatkâr değil, aynı zamanda fikir önderi ve danışman konumunda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Orta Çağ Türk Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Dede Korkut Kitabı, Korkut Ata'nın toplum içerisindeki saygın konumunu ve sözünün önemini yansıtan birçok anlatı içermektedir. Eserde yer alan şu ifade, dönemin düşünce ve kültürünü en iyi biçimde yansıtmaktadır: “Oğuz ulusunun başına bir felaket geldiğinde Korkut Ata konuşurdu. Önemli meselelerin tümü önce onun huzurunda görüşülmeliydi. Korkut Ata'nın öğüdü alınmadan hiçbir karar verilmezdi; kim onun sözünü dinlemez, öğüdüne karşı gelirse pişman olurdu.” (Ergin, 1989: 234). Bu anlatım, Korkut Ata'nın yalnızca bir bilge kişi değil, aynı zamanda dönemin düşünce yaşamını yönlendiren bir akıl hocası ve kültürel otorite olarak algılandığını göstermektedir. Dolayısıyla “Dede Korkut” figürü, Türk toplumunda sanat ile bilgelik arasındaki tarihî bağın simgelik bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Kazak halk edebiyatındaki dil ve üslup unsurları, Dede Korkut anlatılarında görülen destansı dilin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Her iki gelenekte de işlenen Türklerinin içtimai yapısı, gelenekleri, kahramanlık öyküsü, aile bağları, bilgelik, adalet, ölüm gibi cihansümul konular işlenmiştir. Benzer biçimde, Kazak sözlü edebiyat geleneğinde de Şalkiiz, Jiyembet, Kaztugan ve Dospambet gibi *jıraylar*, halkın belleğini şekillendiren, toplum bilincini yönlendiren ve fikrî önderlik işlevi üstlenen şahsiyetler olarak ön plana çıkmıştır. (Kenjebayev, Süyünşaleyov, Joldasbekov, Magauin, Sıdıkov, 1967: 102).

Kazak sözlü edebiyatında kahramanlık ve yiğitlik teması, yalnızca tarihî olayların değil, aynı zamanda bireylerin manevi güçlerinin ve içtimai konumlarının da göstergesi olarak yer almıştır. Kaztugan, kendi cesaretini ve savaşçılığını şu dizelerinde dile getirmiştir:

*Bult bolğan aydy aşqan,
Munar bolğan kündi aşqan,
Mısılman men kauirdyn
Arasyn buzyp dindi aşqan
Süiynşi ulı Qaztugan!*

Aktarma:

‘Bulut olmuş ayı açan,
Sis basmış günü açan,
Müslüman ile kâfirin
Arasına girip dini açan
Suyunuşuly Kaztugan’ım (Magauin 1992: 75-77)

Benzer biçimde, Jiyembet de Yesim Han’a hitaben şöyle seslenir:

*Menin er ekenimdi körgensin,
Qairatymdy bilgensin.*

Aktarma:

‘Benim yiğit olduğumu gördün
Kudretimi bildin.’

Şalkiiz’in “Temir Bey’e” yönelik şu ifadeleri ise yalnızca avcılık geleneğini değil, savaş meydanındaki kararlılığını da yansıtır:

*Tor bala kusty kolğa alıp,
Tory töbel at minip,
Senin köp jortkanmyn sonynnan.*

Aktarma:

‘Tül kuşu ele alıp,

Doğru ata binip,
 Seninle çok sefere çıktım.’

Dospambet ise cesaretini daha açık şekilde ortaya koyar:

*Kirmembes auyr kolğa bas bolyp,
 Künirenip kün tübine jortkanmyn.*

Aktarma:

‘Korkusuz orduların önünde baş oldum,
 Ufuqlara doğru sefer eyledim (Tizengauzen, 1941: 205-206).

Bu dizelerde ozanların yalnızca şair değil, aynı zamanda savaş önderi ve cemiyetin ileri geleni rolünü de üstlendikleri görülmektedir. Zamanla ozanların bu askerî işlevi zayıflamış, yerini bilgelik ve danışmanlık işlevi almıştır. Örneğin, Buhar doğuştan bir savaşçı olmasa da derin bilgeliğiyle hanların sefer kararlarında etkin bir rol oynamıştır. Rivayetlere göre, Ablay Han sefere çıkmadan önce Buhar’dan gökyüzüne, yıldızlara ve zamana bakarak uğurlu günleri sormamış. Eğer ozanlar “yıldızlar uygun” derse sefer düzenlenir, aksi hâlde beklenirdi. Bu gelenek, onun yalnızca manevi önder değil, aynı zamanda toplumun stratejik aklı olarak da kabul edildiğini göstermektedir (Şakerim 1911: 31-32). Benzer şekilde, Moldabek Jumabayev’in derlemelerinde belirtildiği üzere, Buhar ozan çoğu zaman Ablay Han’ın rüyalarını da yorumlamış, onun kararlarında sezgili bir rehberlik görevi üstlenmiştir (Margulan, 1960: 73). Kazak Türkçesinde kullanılmakta olan *jırav* ‘ozan’ kelimesinin kökü “jır” (şiiir) şeklindedir. Bu kelime benzer şekilde Kırım Tatar Türkçesinde *cırauv* ya da *cıravcı* şeklinde kullanılmaktadır. Bu terim, yalnızca şair anlamında değil, aynı zamanda kâhin veya şaman anlamına da gelmektedir. Kırım Tatar Türklerinin dilinde bu kavramın hem edebî hem de mistik bir içeriğe sahip olduğu bilinmektedir (Radlov, 1911: Cilt IV, s.120).

Bu durum, eski dönemlerde ozanların yalnızca sanatçı değil, aynı zamanda bilge, dua eden, kehanette bulunan kişiler olduklarını göstermektedir. Bu olgu sadece Kazak kültürüne özgü de değildir. Avrupa’nın erken dönemlerinde de benzer söz ustalığı örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, Eski İngiltere’deki Anglosakson arasında *scop* ve *gleoman* adı verilen ozanlar, yalnızca şiiir söylemekle kalmamış, tabiat olaylarını yorumlayarak kehanette bulunmuş, hatta kimi zaman büyü ve sihirle de ilişkilendirilmişlerdir. Bununla birlikte, ozanların en temel hususiyetleri, yaratıcılıkları ve doğaçlama şiiir söyleme yetenekleridir (Stremouhov 1884: 255-275)

Jırav ya da *cırauv* geleneği, en eski dönemlerden itibaren yalnızca bir şiiir sanatı temsilcisi olarak değil, aynı zamanda toplumun fikrî ve manevi rehberi olarak tanınmıştır. Kâşgarlı

Mahmud, *yıraǵu* (=jırav) kelimesini “şiiir söyleyen, ezgili söz üreten kişi” olarak tanımlamış ve onu bir nevi şair-müzisyen olarak nitelendirmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015: 225).

Ozanlar, zamanla yalnızca sanatkâr olmaktan çıkmış, toplumun çeşitli alanlarında da etkili olmuşlar; içtimai, dinî ve siyasi yaşamda danışmanlık ve önderlik işlevi üstlenmişlerdir. Böylece *ozanlık*, hem edebî hem de içtimai bir kurum kimliği kazanmıştır. (Magauin 1992: 150-151)

Ozan’ın repertuarındaki çeşitlilik, onun toplum içindeki sosyokültürel konumuyla doğrudan ilişkili olmuştur. Ozan, kendi boyunun ve topluluğunun ruhi dayanağı, bilge ak sakalı konumundadır. Bu nedenle, sıradan olaylara müdahil olmaz; geçici çekişmeler, gündelik geçim meseleleri ya da ailevi küçük anlaşmazlıklar onun ilgi alanının dışında kalır. Ozan’ın sözü, gündelik yaşamın değil, tarihî dönüm noktalarının ve ortaklaşa cemiyet bilincinin ifadesidir.

Araştırmacı Älkey Marǵulan, ozan figürünü şu şekilde tanımlamaktadır:

“Ruhani lider” şair ve halkın iradesini temsil eden ozan, topluluk karşısına ancak olağanüstü durumlarda çıkar. Halkın hürmet ettiği yaşlı bilge, toplumun sarsıldığı, karışıklıkların yaşandığı veya düşman saldırısı tehdidinin hissedildiği dönemlerde sahneye çıkarak toplumu sakinleştirir, moral verir ve geleceğe dair öngörülerde bulunurdu.” (A. Marǵulan 1960, s. 142–143).

Dolayısıyla ozan, yalnızca söz ustası değil, aynı zamanda toplumun ruhi dengesini koruyan, birleştirici bilge işlevini de yerine getirmiştir. Bu yönüyle, ozanlık kurumu Kazak halkının manevi ve siyasi kültür tarihindeki en eski önderlik biçimlerinden birini temsil etmektedir.

Ozan şiiir geleneğinin en seçkin ve karakteristik türünün *tolǵau* ‘düşünce şiiiri’ olduğu kabul edilir. “*tolǵau*” kelimesi, Türkçede hem düşünmek hem de derin bir hissî yoğunluk yaşamak anlamlarını taşır. Bu nedenle, bu türü hem fikrî hem de lirik (hissî) olmak üzere iki farklı düzeyde ele almak mümkündür. (Peretiatkoviç 1877: 145-146).

Fikrî *tolǵaularda* ozanlar, öncelikle bir filozof ve bilge kimliğinde karşımıza çıkar. Bu tür metinlerde atasözüne dönüşmüş özdeyişler, hikmetli sözler ve öğütler sıklıkla yer alır. Ünlü Kazak ozanlarının *tolǵaularda* dile getirdikleri düşünceler, zamanla halkın bilincine yerleşmiş, ahlak ve cemiyet bilinci açısından kalıcı değerler hâline gelmiştir. Bu şiiirlerde yalnızca toplumun umumi durumu değil, aynı zamanda bedii ve dillik farkındalık da dile getirilir. Bu ulama örnek olarak Şalkiiz’in *Şagırmak bult jai tastar* ‘Şakırtılı bulut yıldırım düşürür’, *Asqar, asqar, asqar tau* ‘Yüce, yüce, yüce dağ’, *Or, or, or qoyan* ‘Kaz, kaz tavşan, kaz tavşan’ gibi eserleri ile Buhar’ın *Ainalasyn Jer Tutkan* ‘Etrafını yer sarmış’ veya *Ey Abılay, Abılay!* ‘Hey Abılay, Abılay!’ adlı şiiirleri gösterilebilir. (Magauin 1992: 88-92).

Buna karşın, hissî (lirik) *tolğaularda* ön planda olan unsur, şairin iç dünyası ve hissî tepkileridir. Bu eserlerde ahlaki ya da öğretici unsurlar hemen hemen hiç yer almaz. Jırav, toplumun yaşadığı bir felaket, savaş veya ferdî sarsıntı gibi olaylar karşısında kendi hissiyatını ifade eder. Bu tarz *tolğaularda* ozanın “benlik bilinci” açıkça görünmektedir (Smirnov 1887: 125).

Bu yönüyle Kaztugan ve Dospambet’in şiirleri, Şalkiiz’in *Bi Temirge* ‘Bey Temir’e’, *Balpan balpan baskan kün* ‘Salına salına ilerleyen gün’ ya da Buhar’ın *Kişi kara kalmak bülerde* ‘Küçük kara kalpaklı topluluk dağıldığında’ gibi yapıtları hissî *tolğau* geleneğinin belirgin örnekleri sayılabilir. Bu tip şiirler, destansı üslubun etkisiyle yazılmış olsa da özünde ferdî duygunun derinliğini taşır. Örneğin, Ertargın Destanı’nda kahramanın yaralandığı sahnede dile getirilen dizeler de bu geleneğin bir yansımasıdır (Ualikhanov 1961: 127).

Ozan listesinde *armağan* ‘adak’ ve ithaf tarzı şiirler de önemli bir yer tutar. Bu tür *jırlar* umumiyetle hükümdar veya bey gibi yüksek konumlu kişilere hitaben söylenir. Şair, bazen övdüğü kişinin kahramanlıklarını yüceltir, bazen de tenkidî bir tutumla içtimai olaylara dair görüş bildirir. Kimi zaman ise bu eserler *oda* ‘yüceltici şiir’ biçiminde karşımıza çıkar. Armağan (ithaf) şiirleri, *jırav* geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu türün tipik örnekleri arasında Şalkiiz’in Bey Temir’e sitem ve eleştiri amacıyla söylediği *Askar askar askar tau* ‘Yüksek, yüksek, yüksek dağ’ adlı şiiri, Jiyembet’in Yesim Han’a yönelik sözleri ve Buhar Jırav’ın “Abılay’a Ruslarla savaşma” öğüdünü içeren manzumeleri sayılabilir. Ayrıca Baytok ve Januzak’ın *oda* tarzındaki eserleri de bu geleneğin örnekleri arasındadır (Margulan 1960: s73).

Ozan repertuarının bu şekilde sınıflandırılması elbette şartlı ve işlev bakımından bir tasniftir. Ancak, tarihî bağlamda ozanların sadece söz ustası değil, aynı zamanda savaşçı ve önder oldukları gerçeği, bu eserlerde derin izler bırakmıştır. Savaş dönemlerinde ozanlar, hem fikrî hem de fiilî düzeyde halkı yönlendiren figürlerdi. Bu nedenle ozanların şiirleri çoğu zaman romantik yücelik, vatanseverlik duygusu ve kahramanlık coşkusu ile doludur. Biçim açısından ise çağrışım gücü yüksek basmakalıp bir üsluba sahip olan bu eserler, içerik bakımından ise cesaret ve maneviyat telkinine sahiptir. Bu yönüyle ozanlık şiiri, belirli bir düzeyde “savaşçı şiir” olarak da değerlendirilebilir. Bilhassa Şalkiiz ve Dospambet gibi ozanlar, bu tarzın önde gelen temsilcileri olarak kabul edilir (Balakayev vd. 1968: s. 45-46).

Savaşlara bizzat katılan veya ordu içinde komutanlık yapmış ozanlar, askerî yaşamdan doğrudan beslenen eserler üretmişlerdir. Bu şiirlerde umumiyetle bir kahramanın ya da komutanın cesareti övülür; silahına, atına, yoldaşlarına yönelik övgüler yer alır. Bazı eserlerde ise savaşın acısı, kayıplar ve geri dönmeyen yiğitlerin ardından duyulan yas ve özlem temaları

ön plana çıkar. (Sızdıkova 1980: s. 4-5). Bu yönleriyle ozanlar, yalnızca savaşın tanıkları değil, aynı zamanda onun manevi yorumcusu konumundadırlar. Onların şiirleri, savaş dönemlerinin hem destansı anlatımını hem de cemiyet belleğindeki hissî yankısını aksettirir. Dolayısıyla kahramanlık ve savaş temalı ozan şiirleri, Kazak sözlü edebiyatının en zengin ve en dramatik alanlarından birini teşkil eder.

Kazak destan geleneğinde kahramanlık konulu manzumelerinin ilk biçimlerini, Jien, Şalgiz ve Sıpıra Ozan gibi erken dönem ozanların oluşturduğu kabul edilmektedir. Araştırmacı Nürpeis Bayğanın ve Mırın Ozan da kahramanlık destanlarının nesilden nesle altı yedi kuşak boyunca ozanlardan ozanlara aktarılmış olduğunu belirtmektedirler (Sızdıkova,1982: 15-17).

Bu eserlerin halk şairlerinden değil, doğrudan usta – çırak ilişkisiyle ustalaşmış ozan geleneğinden gelen kişilerce sürdürüldüğünü vurgulayan Prof. E. İsmailov, “Bu uzun soluklu anlatı geleneği, ozanların hafızasında korunmuş ve sözlü aktarım yoluyla yaşatılmıştır” değerlendirmesinde bulunur. (İsmailov, 1956: 44).

Modern döneme gelindiğinde ise Mırın gibi sanatçılar, yeni temalar üzerine özgün şiirler üretme geleneğini sürdürmemişlerdir. Onlar, esas itibarıyla destansı anlatıların usta icracıları, yani kahramanlık destanlarını en iyi bilen hafıza sahipleri olarak tanınmışlardır. Dolayısıyla *jırav* ‘ozan’ ünvanı, bu kişilerde yaratıcılıktan ziyade, destan geleneğini derinlemesine bilme ve aktarma yetkinliğini ifade eder. Ozanlık kurumu, eski ataerkil ve kabile temelli toplum yapısının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Kazak toplumunun geleneklik kabile düzeni çözülmeye, içtimai yapı değişmeye başladığında, ozanların da cemiyet sahnesinden çekilmeleri kaçınılmaz olmuştur. Buhar Jırav, bu sürecin son büyük temsilcisi olarak, ozanlık şiir geleneğinin son parlak dönemini temsil eder. (Bazarova, Şaripova, 1990: 50-53).

XIX. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren Januzak ve Baytok gibi ozanlar ise, artık Buhar’ın dönemindeki gibi halkın rehberi ya da bilge danışmanı değil, han sarayına bağlı şairler konumundaydılar. Onların sanat yetenekleri güçlü olsa da söz konusu kuşağın ozanları ananevi ozanlık geleneğinin derin felsefi ve ahlaki içeriğinden uzaklaşmışlardır. Bu nedenle Buhar’ın şiirleri, bir bakıma ozanlık sanatının gün batımını simgeleyen eserler olarak kabul edilir. Buhar’dan sonra, Kazak edebiyatında *akin* ‘ozan’ figürü giderek öne çıkmıştır. Bu yeni dönemde şairler, halkın dil ve duygu dünyasını temsil eden başlıca sanatçılar hâline gelmişlerdir. *Akınlık* geleneğinin ne zaman tam anlamıyla biçimlendiği konusunda farklı görüşler bulunsun da XV. yüzyıla ait Dede Korkut Kitabı’nda Oğuz-Türk toplumundaki ozan figürü akınların tarihî kökenine ışık tutar. O eserde şöyle denir: “Kopuzumu alıp elime, ülkeyi gezerim; beyi över, kahramanı yüceltirim, kötüyü yeririm, şölen olursa uzun uzun söylerim.” (Ergin, 2023: 138). Bu örnek, Kazak *akın*larının da (ozanlar) gibi toplumun belleğini,

duygusunu ve değerlerini sözle dile getiren kişiler olduğunu gösterir. Ad değişmiş olsa da kavram bakımından ozanlık ve *akınlık* arasında derin bir fark bulunmamaktadır. Her iki gelenekte de şair, halk arasında dolaşır, düğünlerde, şenliklerde ve toplantılarda doğaçlama şiirler söyler. Nitekim tarihçi Kurmanğali Halid, “Eski zamanlarda akınlar yüzlerce kilometre yol kat eder, köy köy, yurt yurt dolaşır, halkın her büyük kutlamasında yer alırdı” diye yazar (İsmailov, 1954: 44). Bu olgu, yalnız mahallî kaynaklarda değil, Rus araştırmacıların ve seyyahların gözlemlerinde de yer bulmuştur. Rus gezgini P. İ. Paşino, Kazak akınları hakkında şu ifadeyi kullanır: “Bazı Kazak şairleri ömürlerinin tamamını dolaşarak, şiir söyleyerek geçirirler, yaşamlarını tamamen sanata adarlar.” (Bezverhov, 1893: No 16). Benzer şekilde, araştırmacı M. V. Gotoviçkiy de şunları belirtir: “Arapların doğaçlama şairleri nasıl köy köy dolaşırsa, Kazak akınları da aynı şekilde gezer, köyden köye gidip şiirlerini söylerler.” (Abdikasımov: 2007 s. 250-255).

Orta Çağ’daki ozan geleneğiyle daha sonraki Kazak *akınları* arasında belirgin bir farkın olmaması, *akınlık* kurumunun tarihî sürekliliğini açık biçimde göstermektedir. Bu durum doğaldır, çünkü eski dönemlerde yalnızca kabile yaşlılarının ya da ruhani liderlerin söylediği şiirler, halkın bedii beklentisini karşılamada yetersiz kalmaktaydı. Toplumun günlük yaşamında söze, müziğe ve eğlenceye olan talep arttıkça, ustalaşmış doğaçlama sanatçıları ortaya çıkmış ve *akınlık* şiiri doğmuştur. Akın şiirleri, ozanların eserlerinden farklı olarak, daha sade, doğrudan ve gündelik hayata yakın bir anlatı tarzına sahiptir. Ozanların şiirlerinde görülen derin felsefi düşünceler, ahlaki öğütler ve özdeyişler yerini *akınlarda* mizah, eleştiri, nükteli ifade ve duygu dolu gözlemlere bırakmıştır. Bu nedenle *akınlık* nazımı, halkın yaşam ritmiyle iç içe gelişmiş, halkın duygu ve düşüncelerinin doğrudan yansıması hâline gelmiştir. (Sızdıkova: 2014 s. 90).

Akınlar arasında hiciv, mizah ve toplum eleştirisine yatkın sanatçılar da az değildi. Bu şairler, halkın duygularını anlık biçimde dile getirme yeteneğiyle ön plana çıkmıştır. Nitekim Muhtar Auezov, Kazak toplumunda “doğaçlama olarak şiir söyleyemeyen kişinin gerçek anlamda akın sayılmadığını” belirtir. Aynı düşünceyi paylaşan araştırmacı İ. Bezverhov da şu şekilde yazar: “Kazakların anlayışına göre akın, doğuştan yetenekli, güçlü bir hafızaya sahip, karşısına çıkan her konuda anında şiir söyleyebilen kişidir.” Bezverhov, Orınbay ve Arıstan gibi seçkin Kazak akınlarını bilhassa över. Onlardan biri olan Arıstan, XIX. yüzyılda Kazak bozkırlarını ölçmek ve haritalamakla görevli Rus keşif birliklerinden birine rehberlik etmiş, aynı zamanda bu birlik içinde sanatıyla ün kazanmıştır. Bezverhov’un aktardığına göre: “Konaklama sırasında birliğin komutanı, akşamları Arıstan’ı çağırır, ondan şiir ve hikâyeler dinlerdi. Akın, yolculuk esnasında da doğaçlama dizeler söyler, halkın yaşadığı zorlukları,

savaş ve felaketleri, bazen de kutsal hikâyeleri terennüm ederdi. Onun şiirlerinde Hz. Davud, Hz. İbrahim, Hz. Yakup, Hz. Yusuf gibi peygamberler; geçmiş dönem kahramanları, beyler ve bilge kişiler önemli yer tutardı.” Bu anlatılar, *akınlık* geleneğinin yalnızca sözlü bir sanat değil, aynı zamanda tarihî hafızayı taşıyan kültürel bir kurum olduğunu açıkça gösterir. (Radlov, 1896: 210).

Ozan ve Şairler Eserlerindeki Eskimiş Kelimeler

Abadan ‘Kurt sürüsünün öncüsü, lider’:

Abadanınan ayrılrsa

Olardın ar birewi

Arbir itke cem bolar.

Aktarma:

‘**Abadan**ından ayrılırsa

Onlardan her birisi

Her köpeğe yem olur.’

Kazak edebî dili ve izahlı sözlüklerinde *abadan* kelimesi “toplanan kurt sürüsünün lideri, güçlü ve sağlam öncüsü” olarak açıklanmış ve eskicil kelime olduğu belirtilmiştir (KTTS 2008: 13; KETS I 2011: 30).

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde de *abadan* kelimesi “kurt sürüsünün lideri; erkek kurt” olarak açıklanmıştır (SS 2013: 5).

Abadan/abdan kelimesi Doğu Türkistan Kazakları tarafından da “kurt sürüsünün lideri” anlamıyla kullanılmaktadır (KTAS 2005: 14; KazDS 2007: 19).

Tarihî Türk lehçelerinde

Lugat-i Çağatay ve Türkî’-yi Osmani’de *abadan* ‘iyi, güzel’ anlamına gelmektedir. (§S.1).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *abadan* ‘büyük, ağa’; *abadan abadan* ‘büyük büyük’ (KBRS 1989: 15). Nogay halk edebiyatı şiirinde *avadan* biçimine rast gelinmiştir:

Al böridin balası,

Altı bolar, bes bolar,

Avadanı bir bolar

‘Kırmızı kurdun yavrusu

Altı olur, beş olur

Lideri bir olur (EA XXI 2002: 111).

Alapa ‘Ganimet; çeyiz, başlık parası’:

Alapalap şulatkan,

Alaş curtın tındatkan.

Aktarma:

‘Yağmalayıp karıştıran .

Alaş yurdunu dinlettirmiş’

Sızdık, *alapa* kelimesini eskicil kelime olarak değerlendirmiş ve kökenini Moğolca *alba(n)* kelimesine bağlamıştır (Sızdık 2009: 75).

Kazak edebî dili sözlüğünde *alapa* kelimesinin eski bir kelime olduğunu belirtilmekte ve Kazak Sovyet Ansiklopedisi’nde verilen açıklamalar aktarılmaktadır. Bu iki esere göre, *alapa*’nın birinci anlamı “ganimet”, ikincisi “rüşvet”, üçüncüsü de “örf âdet”tir (KETS I 2011: 368).

Kazak Türkçesinin ağızlarına bakıldığında bu kelimenin Kazakistan’ın her bölgesinde farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Atıraw, Mangıstaw yöresinde *alapa* ‘çeyiz’: *Kız malsız bolsa da, alapasız bolmas* ‘Kız malsız olsa bile, çeyizsiz olmaz’; Doğu Kazakistan ağızlarında *alapa* başlık parası”; Atıraw, Mañğıstaw, Orenburg (Güney Rusiya), Kızılıorda civarında *alapa* “ganimet”, Jambıl ve Şuv yörelerinde ise *alapa* “itibar, şöhret” anlamlarında kullanılır (KTAS 2005: 51; KazDS 2007: 51). Kazak Türkçesinde *alapa*’nın “savaşta elde edilen ganimet” anlamına geldiğini KETS’den görmek mümkündür: “eski zamanlarda düşmandan elde edilen ganimet alapay diye adlandırılmıştır” (KETS I 2011: 368).

Zeki Kaymaz söz konusu *alapa* kelimesini Osmanlı Türkçesi (Arapçadan alıntı (*alef*ten) *ulufa* kelimesine bağlamıştır. Osmanlı Türkçesi *ulûfe* ‘hayvan yemi’; sipahilere, yeniçerilere verilen maaş’ (Devellioğlu 2017: 11-19).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Nogay Türkçesinde *alapa* (esk.) ‘emek için veya iş için ödeme, ücret’ (NRS 1963: 36);

Kumuk Türkçesinde *alapa* ‘ücret, maaş’ (KumTS 2000: 9).

Barımta ‘Başlık parası, kan bedeli, anlaşmazlık sırasında adaleti sağlamak amacıyla malları götürmek’

Barımtağa berildi,

Eldin malı celindi.

Aktarma:

‘*Barımtaya* alıştı

Halkın malı çalındı.’

1. *Barımta alğan – mal emes, kuwıp alğan – kul emes* ‘Barımta ile alınmış mal, mal değil, yakalanıp getirilen kul, kul değil’ (BS 65 2010: 272). Çünkü *barımta*’nın aslı hırsızlık, haksızlık olduğu için alınan hayvan bereket vermez, iyilik getirmez (Kaydar 2004: 239).

2. *Jarlımen kuda bolğanşa, baymenen barımtalı bol* ‘Fakir ile dünür olacağına zengin ile *barımta*’lı ol’ (BS 65 2010: 37).

3. *Barımtadan korıkkın mal jıymas* ‘*Barımta*’dan korkan hayvan çoğaltmaz’ (Kaydar 2004: 111).

4. *Bilseñ – barımta, bilmeseñ – karımta* ‘Bilersen *barımta*’dır, bilmezsen aldığım öcümdür; öğrenirsen bu işim bana yaptığın haksızlığına cevabımdır, öğrenmezsen bu öcüm olarak sayarsın’ (Kaydar 2004: 261). Bir başka varyantında *sırımta* kelimesi kullanılmıştır:

Bilse barımta, bilmeşe sırımta “Bilirse *barımta*, bilmezse alay etmiş olurum” (Janpeyisov 1976: 69);

Kazak edebî dili sözlüğünde *barımta* (tar.) kelimesi “düşmanlık sebebiyle iki kabilenin birbirinin malını alıkoyması” olarak açıklanmış ve tarihî kelime olduğu belirtilmiştir (KETS III 2011: 7).

Sızdıkova, *barımta* kelimesinin Moğolca “delil, esas” anlamındaki *barımta* kelimesinden geldiğini ortaya koymuştur (Sızdıkova 1994: 56).

Kazak dilinin kısa etimolojik sözlüğünde de aynı görüş verilmiştir (Iskakov vd 1966: 56).

Nurmagambetov, *barımta* kelimesinin kökeninin Moğolca “tutmak, yakalamak” anlamındaki *bari-* fiiliye ilgili görmüştür (Nurmagambetov 1994: 46).

Ramstedt, Türk lehçelerindeki *baranta* kelimesini Moğolca kelime olarak görmüş ve onu Eski Türkçe “kapmak” anlamındaki *bari-* fiiliyle karşılaştırmıştır (Ramstedt (JSFO) 1907: 15, 24; ESTY II 1978: 72).

Räsänen, kelimenin Çağatay Türkçesinde Rusçaya, Kazak Türkçesinde ise Moğolcadan geçtiğini ifade etmiştir: “Çağatay Türkçesinde *baranta* ‘soygun akını, haydut baskını’ > Rusça *baranta* ‘intikam, mal kaçırma’; Kazak Türkçesinde *barımta* ‘düşmanlık sebebiyle iki kabilenin birbirinin malını alıkoyması’ < Moğolca *barımta* ‘olgu, temel’ (Räsänen 1969: 63a).

Tarihî Türk lehçelerinde:

Yenisey yazıtlarında krş.: *barım* ‘mal, hayvan’ (E.11/3; E.42/6) (DTS 1969: 84).

Eski Uygur Yazılı Hukuki Belgeleri’nde rş.: *barım* ‘servet, mal’ (MO.3/11) (Özyetgin, 2014:20).

Çağatay Türkçesi eserlerinde *baranta* ‘soygun akını, haydut baskını’ (Radlov IV 1911: 1477-1478).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Kırgız Türkçesinde *barımtala-* (tar.) ‘başkalarının hayvanlarını bir karşılık olmak üzere, sürüp götürmek’ (KS 2011: 89); Karakalpak Türkçesinde *barımta/baranta* ‘onurunu kurtarma’ (KkRS 1958: 86); Nogay Türkçesinde *barımta* ‘intikam alma, öç alma’.(NRS 1963: 71); Tatar Türkçesinde *barımta* (tar) *küçmä törki kabilälärdä ber-berseneñ kötülären äydäp kaytuw maksatı belän yasalğan talaw pohodı* ‘Göçebe Türk kabilelerinde birbirlerinin sürülerini kaçırmak amacıyla yapılan yağma seferi’

(TTAS I 1977: 127); Başkurt Türkçesinde *barımta* ‘adet hukuku’ (BTH I 1993: 117); Kumuk Türkçesinde *baranta* (tar.) ‘birinden alacağını tahsil etmek için borçlunun malını zorla gasp etme’: *Görse – baranta, görmese – şaranta* (atasözü) ‘Sahibi görse, *baranta*, görmese, hırsızlık (olur)’ (KumTS 2000: 39); Karaçay-Malkar Türkçesinde *baramta* ‘engel, mani, set, zorluk; mecbur olmak, yapmak zorunda kalmak; alıkoyma, yakalama’: *baramta bolurga* ‘engel olmak’; *yuyde baramta bolurga* ‘evde kalmak zorunda olmak’; *malı baramta eterge* ‘hayvanı yakalamak’ (KBRS 1989: 117). Tuva Türkçesinde *barımdaala-* ‘dayanmak, esas almak, temellenmek,kaynaklanmak’ (Ölmez 2007: 87); *barımdaa* ‘delil, olgu, dayanak, kaynak’ (TuvRS 1968: 92); Altay Türkçesinde ve ağızlarında *parıntı* ‘hak arama eylemi’ (ESTY II 1978: 72). Saha Türkçesinde *barımta* ‘zırh’ (YRS 1972: 64).

Kelime Moğolcada da *barımta* ‘olgu, temel, dayanak, delil, sebep, gerçek’; *barımtala-* ‘yakalamak, kavramak’ (MTS 2003: 140) şekilleriyle mevcuttur

Karaşa/karaşı “Halk, millet, fukara; han, sultanlara tabi millet”:

Karaşa kazday kikula,

Aldınnan çıktı at alıp.

Aktarma:

‘**Karaşa** kaz gibi uçarak

Karşısından çıktı at alarak’ (Magauin, 1992: 170).

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde *karaşa* kelimesi “fukara halk” olarak açıklanmıştır (SS 2013: 242).

Kazak edebî dili sözlüğünde *karaşa/karaşı* biçimlerinin eskicil olduğu belirtilmiş ve kelime “Han, sultanlara, zengin köylere tabi millet, uşak; avam, aşağı halk tabakası” olarak açıklanmıştır (KETS IX 2011: 359-360).

Balakayev, *karaşa* kelimesinin XVIII. yüzyıllardaki şiirler dilinde aktif olarak kullanıldığını izah etmiştir (Balakayev vd,1968: 20-21).

Kazak Türkçesinde zenginlere tabi kişilerin evi” anlamında *karaşa üy* kalıplaşmış söz öbeği de vardır (Janpeyisov 1976: 125).

Karaşı biçimi Doğu Türkistan Kazakları tarafından “kapı kapı dolaşan dilenci” anlamında kullanılmaktadır (KazDS 2007: 423).

Tarihî Türk lehçelerinde:

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *karaçı* “kapı kapı dolaşan dilenci” (DLT 223/193).

Harezm Türkçesi eserlerinden İbni-Mühennâ Lûgati’nde *karaçı* ‘dilenci’ (İML.128B.3) (Karagözlü 2018: 289).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus’ta *karakçı* ‘dilenci’ (CC.75a/5); Kitabü’l-İdrâk’ta *karapçı* “(Türkmence) fakir” (Kİ.70).

Çağatay Türkçesi eserlerinden Zebân-ı Türkî’de *karaçı* ‘Bir millet; dilenci’ (Zeban.T35a/8).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde *karacı/karaçı* ‘yağmacı, gönül alan; çingene; iftiracı; gözcü, gözetleyici; falcı, bakıcı’ (TS IV 1969: 2257).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkiye Türkçesi ağızlarında *karaçı/karacı* ‘çingene’ (DS 1975: 2639, 2641); Azerbaycan Türkçesinde *garaçı* “çingene; fakir” (AzRS 1985: 91).

Tatar Türkçesinde *karaçı* ‘Tatar Hanlığı devrinde nazır, divan mensubu’ (Öner 2015: 267); Kumuk Türkçesinde *karawaş* ‘köle, kul’ (KumTS 2000: 205); Karaçay-Malkar Türkçesinde *karavaş* ‘cariye, kadın köle, uşak’ (KMTS 2000: 244);

Altay Türkçesinde *karaçı* ‘haydut, soyguncu’ (ATS 1999: 98); Tuva Türkçesinde *karaçal* “fakir, yoksul, sefil; sıradan, yalın, basit” (Ölmez 2007: 190).

Kelime Moğolcada da *haraçu* ‘sıradan kişi, asalet ünvanı taşımayan kişi, halktan kimse’ (MTS 2003: 1438) şeklinde bulunmaktadır.

Kiris ‘Kiriş; yay; yayın iki ucu arasında gerili olan tel, yayın germe bağı’:

Sadağının kirisin

Sarı altinga maldırğan.

Aktarma:

‘Yayının kirişini

Sarı altına boyatmış.’

Kazak edebî dili sözlüğünde *kiris* kelimesinin eskicil olduğu belirtirmiş: *kiris* (esk) 1. sadağın germe bağı. 2. yay (KETS VIII 2011: 642-643).

Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *kiris* kelimesi “yayın germe bağı” olarak açıklanmıştır (KTTS 2008: 440).

Kazak Türkçesinde bu anlamda *adırna* (KazTS 2003: 27) kelimesi kullanılmaktadır..

Kiris biçimi Kazakistan’ın güneybatı bölgesinde (Kızılorda; Aral) kullanılmaktadır (KazDS 2007: 388).

Sızdıkova Kazak Türkçesindeki *kiris* kelimesiyle ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Araştırmacı Kaydarov, kiriş’i “yayın ortası” şeklinde tanımlar, yani kiris, “okçunun yayı çektiğinde oku tutan yeri (ok yuvası)” der ve bu kelimenin kir- fiil köküne -is ekinin eklenmesiyle oluştuğunu dile getirir; Musabayev de kiris kelimesini “yayın ok yerleştirilen orta yeri, ok yuvası” diye açıklar. Bize göre, Kazak dilindeki kiris kelimesi, aslında kir- fiilinden değil, ker-fiilinden yapılmıştır. Böylece keriş (keris) kelimesi “gerilen şey, germe” anlamına gelmektedir. Demek ki eski keriş kelimesi şu an kullandığımız kerme kelimesinin sinonimidir (-me ekinin de fiilden isim yapan ek olduğu bellidir). Bu kökten kerege kelimesinin yapıldığını da belirtmek gerekir; kerege de “keçe evin gerilen kısmı”na verilen isimdir. Yayın ok yerleştirilen orta yerine kuvis ya da başka isimler verilir (Sızdıkova 1980: 78).

Kiriş kelimesine ilk olarak tarihî Türk lehçelerinden Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmaktadır (Eski Uygur Türkçesi, 2011: 111).

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *kiriş* ‘kiriş, yay kirişi; yay’: *Kurug yıgaç egilmes, kurmuş kiriş tügülmes* ‘Kurumuş ağaç eğilmez, kurulmuş yay (yay kirişi) düğümlenmez’ (

Harezm Türkçesi eserlerinden Kıyasü’l-Enbiyâ’da *kiriş* ‘kiriş, yayın iki ucundaki esnek bağ’ (KE.211v7); Mukkadimetü’l-Edeb’de *kiriş* ‘yay’ ME.95-3).

Memlûk Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitabü’l-İdrâk’ta *kiriş* ‘ok kirişi, veter’ (Kİ.81); Gülistan Tercümesi’nde *kiriş* ‘kiriş’ (GT.73/1).

Çağatay Türkçesi sözlüklerinden Senglâh Sözlüğünde *kiriş* ‘yay’ anlamına gelmektedir (Seng.313v.9).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Kitabı’nda *kiriş* ‘yay, kiriş’ (DKK.234-2); Süheyl ü Nev-bahar’da *kiriş* ‘yayın iki ucu arasındaki esnek bağ’ (Süheyl.191-9).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkiye Türkçesinde *kiriş* ‘bazı telli müzik araçlarında kullanılan, hayvan bağırsaklarından yapılan tel; ol atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağ’ (TS 2011: 1447); Azerbaycan Türkçesinde *kiriş* ‘sağlam ip; ok yayının ucuna bağlanan ip, ok atmaya yarayan kurutulmuş bağırsaktan yapılan tel’ (AzTS 1994: 771); Türkmencede *kiriş* ‘tel; kiriş’ (TTS 1995: 411).

Nogay Türkçesinde *kiris* ‘kiriş’ (NRS 1963: 166); Tatar Türkçesinde *kërëş* ‘kiriş, yay; keman yayı; lastik’ (Öner 2015: 199); Başkurt Türkçesinde *kereş* ‘yay’ (BTS 2017: 276); Kumuk Türkçesinde *kiriş* ‘yay’ (KumTS 2011: 178); Karaçay-Malkar Türkçesinde *kiriş* ‘çember; çember biçimindeki demir; jant’ (KBRS 1989: 349); Karaçay Türkçesinde *kiriş* ‘kiriş; tel; kalın ip’ (KRPS 1974: 323).

Altay Türkçesinde *kiriş* ‘demir eğri çubuk’ (ATS 1999: 113); Hakas Türkçesinde *kîrîs* ‘(yayda) kiriş’ (HTS 2007: 245); Tuva Türkçesinde *kiriş* ‘yay’ (TuvRS 1968: 242).

Saha Türkçesinde *kiris* ‘kiriş; yay teli’ (YRS 1972: 167); Çuvaş Türkçesinde *xirlu/xirlü/xirlo* ‘yün dövme aleti; tel; atlı kızakta dışkı’ (Fedotov II 1996: 350).

Köbe ‘Zırh’:

Künkaktı erdin astında

Köp cügiretin külik bar.

Kön sadaktın işinde

Köbe buzar cebe bar.

Aktarma:

‘Güneş almış eyer altında

Hızlı koşan yügrük var

Deri okun içinde

Zırhı bozan yay var.’

Kazak edebî dili sözlüğünde *köbe* kelimesinin eskicil olduğu belirtirmiş ve şöyle açıklama verilmiştir:

Köbe (esk.) ‘Bütün gövdeyi korumak için tunç ya da bakır, bazen altın ile gümüş tabakaları katmerleyerek dizip ya da metal zincirleri birleştirip gömlek gibi yapılan koruyucu giyim; kahramanların atının arkasını, kaburgasıyla boynunu bütünüyle kapatan koruyucu örtü’ (KETS VIII 2011: 155-156).

Kazak Türkçesinde bu anlamda *sawıt* (KTTS 2008: 717) kelimesi kullanılmaktadır.

Köbe kelimesiyle ilgili Sızdıkova’nın fikri aşağıdaki gibidir:

“*Köbe, kirevke ve sawıt* anlamları yakın olan kelimelerdir. Bunlar insan vücudunu ok, kılıç, mızrak gibi silahlardan korumak için giyilen, eski zamanlardan beri olan savaş kıyafetlerinin adlarıdır. Bunlardan *köbe* kelimesi ise eski olduğu ve seyrek kullanıldığı için bazen yanlış bazen de değiştirilip yazılır. Mesela, bu kelimenin *kebe* şeklinde yazıldığı da görülür” (Sızdıkova 1980: 70).

Radlov’un sözlüğünde Türk lehçelerinde “zırh” anlamında kullanılan *kübe* kelimesiyle birlikte Kazak Türkçesinde *kebenek* ‘keçeden kaftan’ kelimesi aynı olarak verilmiştir (Radloff II 1960: 1187).

Fedotov, Çuvaş Türkçesinde “gömlek; çamaşır” anlamındaki *képe* ile “kepenek” anlamındaki *képek* kelimelerini aynı görmüştür; *képe* kelimesinin Çağatay Türkçesinde biçiminin *kipek* olduğunu da söylemiştir (Fedotov I 1996: 275).

Tarihî Türk lehçelerinde:

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *kübe yarık* ‘bütün vücuda giyilen zırh’ (DLT.III.15-14; 217-18); *küpe yarık* ‘zırh aralarındaki farkı belirtmek için zırha *küpe yarık* denir; demir zırh’ (DLT 451/354; 540/441).

Harezmi Türkçesi eserlerinden İbnü Mühennâ Lügati’nde *kübe yarık* ‘örme zırh’ (İML.141.B.8) (Karagözlü 2018: 287).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus’ta *kübe* ‘örme zırh’ (CC.50b/11); Memluk Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitabü’l-İdrâk’ta *kübe* ‘harp esnasında giyilen zırh’ (Kİ.78).

Çağatay Türkçesi eserlerinde *kübe/köpe* ‘zırh’ (Radlov II 1899: 1398, 1517); Mukaddimetü’l-Edeb, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *köbe* ‘keçe’ (Kaçalın 2017: 196).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Kırgız Türkçesinde *küpü* ‘zırh gömleği’; *köbö* ‘eteğe dikilen parça’; *kübö* ‘cebe’ (KS 2011: 496; Sadıkov, Şarşembayev 2011: 972, 988); Nogay Türkçesinde *kübe* (tar.) ‘zırh’ (NRS 1963: 191); Tatar Türkçesinde *köbä* ‘zırh’: *köbä külmäk* ‘zırh gömleği’ (Ahmetyanov 2001: 115); Başkurt Türkçesinde *kübe* ‘eski bir zırh yeleği’ (BTS 2017: 304); Kumuk Türkçesinde *göbe* (esk.) ‘yay’ (KumRS 1969: 108); Karaçay-Malkar Türkçesinde *kübe/kübelik* ‘kadınlar üst giyimi; zırh’ Karay Türkçesinde *kübya* “ay.” (KRPS 1974: 395).

Hakas Türkçesinde *köbee* ‘(etekte) kenar dikişi’ (HTS 2007: 264).

Çuvaş Türkçesinde *képe* ‘gömlek; çamaşır’ (Fedotov I 1996: 275).

Külik “Hızlı yüğrük, çok hızlı giden at, meşhur, atın en iyisi”

Kazak edebi dilinin sözlüğünde *külik* maddesi “1. yüğrük at 2. meşhur, ünlü” olarak açıklanmıştır (KETS VIII 2011: 476). Ancak Kazak Türkçesinde *külik* kelimesi tek başına kullanılmaz *saygülik* ‘yüğrük at’; *külik at* gibi kalıplaşmış yapılarda, yukarıda gösterdiğimiz deyimler ve atasözlerinde kullanılmaktadır.

Keñesbayev, *Küysiz külik jügirmes* ‘Bakımsız yüğrük (at) koşamaz’ atasözündeki *külik* kelimesini “hızlı koşan at” olarak aktarmış ve eskicil kelime olarak değerlendirmiştir (Keñesbayev 1977: 603).

ESTY’de Kazak Halkının atasözleri ve deyimlerinde “çok hızlı koşan at, ünlü, soylu, iyi yüğrük” anlamında kullanılan *külik* kelimesini Eski Türkçe “ünlü” anlamındaki *külüğ* ile aynı görülmüştür:

“Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde “çok hızlı, güçlü, ünlü (at vb. hayvan)” anlamında kullanılan *külik* kelimesi Eski Türkçe “ünlü” anlamındaki *külüğ* < kü “ün, şöhet” + lüg “isimden isim yapan ek” ile aynıdır; bunlar da Moğolca “güçlü ve çabuk at” anlamındaki *külüğ*’ten geri alıntıdır. Moğolcaya da Çağatay Türkçesinden geçmiştir” (ESTY V 1997: 140).

Bazarova ve Şaripova, *külük* kelimesinin ancak Türkistan Türk lehçelerinde kullanıldığını söylemişlerdir:

“Çok hızlı koşan at, soylu, iyi at” anlamındaki *külik* kelimesi Türkistan Kıpçak lehçelerinde kullanılmaktadır” (Bazarova, Şaripova 1990: 61).

Külüğ kelimesi *tarihî Türk lehçelerinde*:

Orhon yazıtlarında *külüğ* ‘ünlü’: *antag külüğ kagan ermiş* (KT.D.4).

Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *külüğ* ‘sesli; ünlü, saygın’ (Doğan, 2014: 215).

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *külüğ* ‘şöhret sahibi, ünlü’ (DLT 538/439); Kutadgu Bilig’de *külük* ‘şöhret, meşhur’ (KB.857); *külüğ çavlığ* (ikileme) ‘şanlı, şöhretli’ (DTS 1969: 326).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus’ta *külik* ‘çabuk, hızlı, çevik’ (CC.57b/6) (Argunşah, Güner, 2015: 428). Memluk Kıpçak Türkçesi eserlerinden Gülistan Tercümesi’nde *külük* ‘çabuk, hızlı’: *külük atlar* ‘hızlı atlar’ (GT.333/4).

Çağatay Türkçesi eserlerinde *külük* ‘büyük köpek’ (Budagov II 1871: 161; Radloff II 1960: 1470-1471); Mükaddimetü’l – Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü (Poppe, 1938: 195).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Kırgız Türkçesinde *külük* ‘koşu atı yürük at; güçlü ve çabuk’: *İt külüğün tülkü süyböyt* ‘Köpeğin yüğrük olmasını tilki sevmez’; *kadırman külik* ‘ünlü koşu atı’; *oroşon külik at* ‘göz kamaştıran güçlü yarış atı’; (KS 2011: 536; Bazarova, Şaripova 1990: 62); Kumuk Türkçesinde *gülük* (çocuk dilinde) ‘tay’ (KumTS 2011: 146).

Altay Türkçesinde *külük* ‘pehlivan; usta; becerikli, çevik’ (ATS 1999: 128); Hakas Türkçesinde *külük* ‘akıllı; becerikli; eli uz; cesur’ (HTS 2007: 280). Tuva Türkçesinde *hölge* (esk.) ‘bey beygiri’ (TuvRS 1968: 489).

Kelime Moğolcada da *külüğ* ‘güçlü ve çabuk at’ (MTS 2003: 792) şeklinde bulunmaktadır.

Soy ‘Soy, soy sop, sülale, kök, kaynak; boy’:

Men keskekti erdin soyımın.

Keskilespey bir basılman.

Aktarma:

‘Ben **soy**lu bir kahramanım

Savaşmaktan hiç çekilmen’

Kazak Türkçesinde soy için hâlihazırda olarak kullanılan kelimeler ruv, el, tek ve taypa kelimeleridir.

Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde *soy* kelimesi ‘soy, boy, nesil’ olarak verilmiştir (Kayırjan 2013: 348).

Kazak Edebi Dili Sözlüğünde *soy* kelimesi vardır ve kelime ‘soy, nesil, kök’ olarak anlamlandırılmıştır (KETS XIII 2011: 236).

Batı Kazakistan ağızında *soy* kelimesi kullanılmaktadır (KTAS 2005: 603; KazDS 1969: 293; Nurmagambetov 1978: 132). Kazak Türkçesi ağızlar sözlüğünde *soylas* ‘soydaş’ yapısı da kayıtlıdır (KazDS 1969: 294).

Bununla birlikte Kazak Türkçesi ağızlarında *boy-soy* ikilemesi “boy, endam” (KETS III 2011: 436) anlamında kullanılmaktadır: *Ekewmizdiñ boy-soyımız şamalas eken* ‘İkimizin boyumuz ve yaşımız aynı imiş’ (Sarıbayev 2014: 56).

Sızdık, *soy* kelimesini, ağız hususiyeti taşıyan bir kelime olmasının yanında Nogay Kazak devrinden kalan eskicil bir kelime olarak değerlendirmiştir (Sızdık 2009: 135).

Janpeyisov, yazar Awezov’un romanlarında *soy* kelimesinin geçtiğini söylemiş ve bunun da Kazak Türkçesi için farklı bir kullanım olduğunu izah etmiştir:

Köreyin men soktıgatın soyıñdı ‘Göreyim ben kavga edecek soyunu’; *Jaksınıñ onda soyı bar* ‘Onda iyyinin soyu var’; *Erim erdiñ soyı edi* ‘Kocam yiğitler soyundandı’ (Janpeyisov 1976: 153).

Tarihî Türk lehçelerinde Soy kelimesi:

Memluk Kıpçak Türkçesi eserlerinden El-İdrâk Haşiyesinde soy ‘bir kökten gelen evlât’ (İH.19) (İzbudak 1936: 43).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Kitabı’nda soy ‘soy, soy sop’ (DKK.7-6); Süheyl ü Nev-bahar’da soy ‘kök, kaynak’ (Süheyl.7-10); Kabus-nâme Tercümesi’nde soy ‘bir atadan gelen kimseler, sülale’ (Kabus.4/15).

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkiye Türkçesinde soy ‘bir atadan gelen kimselerin topluluğu, sülale’; *soy sop* ‘bütün soy ve hısımlar’ (TS 2011: 2146-2147); Türkiye Türkçesi ağızlarında *soyak* ‘soy; iyi cins’ (DS X 1978: 3669); Azerbaycan Türkçesinde soy ‘aynı kanı taşıyan topluluk, bir atadan gelenlerin sülalesi’ (AzTS 1994: 1055); Türkmen Türkçesi ağızlarında soy ‘soy’ (ESTY VII 2003: 285); Gagavuzlarda soy ‘soy’(GRMS 1973: 423). Nogay Türkçesinde soy ‘soyadı; soy, boy, kök’ (NRS 1963: 301); Karakalpak Türkçesinde ağızlarında *soylı* ‘soylu’ (KkTDS 1983: 267); Kumuk Türkçesinde *soy* ‘insanın dış görünüşü, zevahir; yüz, çehre, sima’ (KumTS 2011: 300); *boyu-soyu yok adam* ‘kimsesi olmayan zavallı kişi’ (ESTY VII 2003: 286); Karaçay Türkçesinde soy ‘soy, boy, kök, kaynak, sülale’ (KRPS 1974: 477).

Kelime Umumi Moğolcada da *soyuga* ‘filiz, bitki kökü’ şeklinde ve Halha Moğolcasında *soyo* ‘nesil, köken, asıl soy.’ (ESTY VII 2003: 286) şeklinde yaşamaktadır.

Sonuç

Bu araştırma kapsamında Kazak ozanları ile şairlerinin dilinde yer alan bazı eskicil sözcükler tarihî, anlamlık ve işlevlik açıdan değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda bu kelimelerin büyük bölümünün çağdaş Kazak Türkçesinde günlük kullanım dışına çıkmasına rağmen, halk şiiri, destanlar ve atasözleri gibi sözlü edebiyat ürünlerinde yaşamaya devam ettiği belirlenmiştir. Bu durum, söz konusu dil unsurlarının yalnızca tarihî söz varlığını değil, aynı zamanda kültürel belleği de taşıdığını göstermektedir. Elde edilen veriler, eskicil kelimelerin önemli bir kısmının Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinden geldiğini, bir bölümünün ise Kıpçak lehçesi hususiyetlerini koruduğunu ortaya koymuştur. Kazak ozan ve şairlerinin dili, halk söyleminin en canlı ve eski katmanlarını yansıttığından, bu tür eskicil unsurların korunmasında temel rol oynamıştır. Böylelikle halk edebiyatı ürünleri, yalnızca bdiî değeriyle değil, aynı zamanda Kazak Türkçesinin tarihî gelişimini belgeleyen bir dil hazinesi olarak da değerlendirilebilir. Sonuç olarak bu çalışma, Kazak halk şiirinin Türk dili tarihindeki sürekliliği gösteren güçlü bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer yönde yapılacak ayrıntılı karşılaştırmalı araştırmalar, hem Kazak Türkçesinin eski söz varlığının kapsamını belirlemeye

hem de Türk lehçeleri arasındaki köken bağlarını daha açık biçimde ortaya koymaya katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdikasimov, B. (2007). Kazak Dilindeki Eskimiş Kelimeler ve Tarihî Adlar. Almatı: Arıs Yayınları.
- Argunşah, M. Güner, G. (2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları. Babalar Sözi. (2010–2011). Kazak Makal-Matelderi (Cilt 65–69). Astana: Foliyant Baspası.
- Balakayev, M. (1968). Kazak Edebi Dili ve Onun Kuralları. Alma-Ata: Bilim Yayınları.
- Bazarov, E. Şaripova, G. (1990). Kazak Dilindeki Eski (Eskici) Kelimeler ve Kullanımı. Alma-Ata: Bilim Yayınları.
- Bezverhov, İ. (1893). Stepniye ulençin i akını. Osoboepribavlenie k “Akmolonskim oblastnym vedomostyam”, No.1
- Budagov, L. (1869–1871). Sravnitel’nyy Slovar’ Turetsko-Tatarskih Nareçiy (T. I–II). Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Devellioğlu, F. (2017). Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat (30.Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. Akkoyunlu, Z. (2015). Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti’t-Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2009). Dede Korkut Kitabı (Cilt I–II). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Iskakov, A. (1966). Çağdaş Kazak Dili: Morfoloji. Almatı: Mektep Yayınları. İsmailov, E. (1956). Akındar. Alma-Ata: Kazak Devlet Güzel Edebiyat Yayınevi. İzbudak, V. (1936). Kâşgarlı Mahmud: Divanü Lügati’t-Türk (Tercüme ve Notlar). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Janpeyisov, E. (1976). Muhtar Awezovtiñ “Abay Jolı” Epopeyasınıñ Tili. Almatı: Kazak SSR-niñ Gılım Baspası.
- Kaydar, A. (2004). Halık Danalığı. Almatı: Tolganay Baspası.
- Kayırjan, R. (2013). Kazak Dilindeki Tarihî Kelimeler ve Bunların Edebi Eserlerde Kullanımı. Almatı: Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Kenjebayev, B. Süyünşaliyev, H. Joldasbekov, M. Magauin, M. Sıdıkov, K. (1967). Eski Kazak Edebiyatı Hrestomatiyası. Almatı: Mektep. (209 s.)
- Keñesbayev, İ. (2007). Frazeologiyalık Sözdik. Almatı: Arıs Baspası.

- Margulan, A. (1960). Kazak Halk Yaratıcılığı. Alma-Ata: Kazak SSC Bilimler Akademisi Yayınları.
- Nurmagambetov, A. (1994). Bes Jüz Bes Söz. Almatı: Rawan Baspası.
- Ölmez, M. (2007). Tuvacanın Sözcük Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle. Wiesbaden.
- Öner, M. (2009, 2015). Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2014). İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Peretiatkoviç, N. (1877). Kırgız Dilinin İncelenmesine Dair Malzemeler. Kazan: Üniversite Matbaası.
- Poppe, N. (1938). Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab (Çast' I–II). Moskva–Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Poppe, N. (1994). Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri. 1. Kısım: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (çev. Zeki Kaymaz). İstanbul: Fatih Ofset.
- Radlov, V. (1893–1911). Opıt Slovary Tyurskih Nareçiy (Cilt I–IV). Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Räsänen, M. (1969). Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sarıbayev, Ş. (2014). Kazak Dilindeki Ağz Özellikleri ve Eskimiş Kelimeler. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- Sızdık, R. (2009). Sözü Kudreti. Astana: Elorda Yayınları.
- Sızdıkova, R. (1982). Kazak Edebi Dilinin Tarihi. Alma-Ata: Mektep Yayınları.
- Smirnov, İ. N. (1887). Orta Asya Türk Lehçelerini İncelemeye Dair Malzemeler. Kazan. İmparatorluk Üniversitesi Matbaası.
- Stremouhov, N. (1884). Kirgizy i Kara-Kirgizy Syr-Daryinskoy oblasti. Sank-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbaum.
- Şakarim, K (1911). Müslümanlık Şartı. Semey: Jartas Matbaası.
- Tizengauzen, V. G. (1941). Altın Orda Tarihine Dair Belgeler Derlemesi (CiltII). Moskova–Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları.
- Ualikhanov, Ş. (1961). Toplu Eserleri (Cilt 1–5). Alma-Ata: Kazak SSC Bilimler Akademisi Yayınları.

Kısaltmalar

ADİL: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati

Açbars: Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan “Aç Bars” Hikâyesi

Algış: Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi

Amme: Amme Cüzü Tefsiri

AOY: Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık

ATS: Altayca Türkçe Sözlük

AY: Altun Yaruk

AzRS: Azerbaycansko-Ruskiy Slovar'

AzTS: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü

Bazn: Kitab-ı Bâz-name-I Padişahi

BK: Bilge Kagan

BRS: Başkirsko-Ruskiy Slovar'

BTH: Başkört Tilinin Hüzlüğü

BTS: Başkurt Türkçesi Sözlüğü

BurRS: Buryatsko-Ruskiy Slovar'.

CC: Codex Cumanicus

ÇuvRS: Çuvaşko-Ruskiy Slovar'

DD: Derleme Dergisi

Dehn: Yûsuf Emîrî, Dehnâme

DKK: Dede Korkut Kitabı

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

DM: Ed-Dürretü'l-Mudiyye

Fi'l-Lugati't-Türkiye

DS: Derleme Sözlüğü

DSAz: Diyalektologîçeskiy Slovar' Azerbaycanskogo Yazıka

DStat: Diyalektologîçeskiy Slovar' Tatarskogo Yazıka

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar'

E: Yenisey yazıtları

EdDür: Ed-Dürretü'l-Mudiyye

Fi'l-Lugati't-Türkiye (EAT)

ESTY: Etimologîçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

FS: Frazelogiyalık Sözdik

GRMS: Gagauzsko-RusskoMoldavskiy Slovar'

GT: Gülistan Tercümesi Gunya: Kitab-ı Gunya

HamMüt: Hamsetü'lMütehayyirî